

Helyneveink és a régi életforma kutatása

(Förtés szavunk tanulsága)

Helyneveink — mint ismeretes — nemcsak egy-egy vidék természeti viszonyairól, növény- és állatvilágáról adhatnak hírt, hanem felvilágosítással szolgálhatnak az ott élő emberekről, életmódjukról, szokásaikról is. Szerencsés esetben a helynevek évszázadok múltán is híradással lehetnek a hajdan élt emberek tevékenységéről, termelési eljárásairól, és ezen keresztül egy-egy táj olyan jellemző vonásairól is, amit ma már — a megváltozott viszonyok között — hiába is keresnénk.

Az efféle helynévi adatok önmagukban is igen becsesek, de még inkább akkor, ha sorozatban állnak rendelkezésünkre, és a változatos, egymást is értelmezni segítő adatok mögül határozottabban kirajzolódhat a hajdani táj jellegzetes arculata és az a tevékenység, amely azt létrehozta.

Ilyen kifejezésünk több is akad, ezek közül most csak egyet emelnénk ki, a *förtés*-t, amely ma már a nyelvjárásokban is ritka. Az ÚMTSz. lényegében csak a Veszprém megyei Szentgálról ismeri, igaz, több forrásból is. Ezenkívül *fertés* alakban közli a SzamSz. is. Az SMFN. is közli előfordulását. Történeti forrásokból viszont annál több XVIII. századi és korábbi adat is áll rendelkezésünkre.

Szavunk — mint ismeretes — a **fert-* igető származéka, amelyből — többek között — a *fetreng* ige is származik, amely a *fürdik*, *fürge*, *ferde*, *förtel*em stb. szavainkkal is rokonságot mutat. Legszorosabb kapcsolatot a *fertő*-vel tart, amelynek eredeti jelentése: 'fetrengő, fürdőhely [elsősorban állatok (disznó, bivaly stb.) számára]' (TESz. I, 896). Lényegében a *förtés*-nek is ez a jelentése. Adataink azonban csak a disznók fürdetését igazolják: a recens szentgáli adatok éppúgy erre vonatkoznak, mint a történeti adatok sora, melyek közül némelyik nagyon határozottan utal e tényre. Így az az 1733. márc. 17-én a Somogy megyei Látrányban rögzített adat is, amely szerint a hobili 50 éves Bojtár István azt vallotta, hogy a határ, melyet a tanúnak igazolni kellett, „mégyen egy alkalmas Gödörre, mellyet *Förtésnek*, vagyis *Disznó földésnek* neveznek . . .” (OL., Széchenyi cs. lt., 225/IV/13/E).

A fenti adat több vonatkozásban is figyelemre méltó. Azért mindenekelőtt, hogy a *förtés* — adott esetben — határjelül vagy legalábbis a határon való tájékozódásul is szolgálhatott, ami azt jelenti, hogy a pocsolyák viszonylag állandóak lehettek, legalább annyira, hogy a határt igazoló tanúk hivatkozhatunk rájuk.

Ezért is van az, hogy némely förtésre az egymást követő határjárások során a tanúk vallomásaikban ismételten visszatérnek. Némely esetben, a XVIII. századi határperek anyagához csatolt korábbi határbejárású jegyzőkönyvek adatai alapján, tapasztalhatjuk a kifejezés szívós továbbélését. Így például a Torna megyei Sajójászó határának 1439-es bejárása alkalmával rögzítették jegyző-

könyvbe, hogy „ad Septemtrionalem directe descendo ad Ves: Veres: Uttya et ad Viam Nemeth Uttya et juxta quam Fertős seu fossatum...” (OL., Keglevich cs. lt., 51. cs. III/134). Az 1613-as jegyzőkönyv szerint viszont a határon „Tertius autem Lapis penes Fertős...” található, míg az 1760-ban rögzített adatok szerint a határ „transit ad Tertiam metam... cui ad Meridiem adjacet Lyukas keő, non secus Lacus seu Förtös...” (Uo.).

Más esetben csak néhány évtized a feljegyzések közti különbség, de így annál biztosabb, félreérthetlenebb az egyezés, illetőleg a förtés továbbélése. A Veszprém megyei Nagyszöllős 1969. május 10-én készített határjárási jegyzőkönyve szerint a határjárók „tovább menvén Jegene Nyár fákra, Onnéd Vörös Förtésre...” akadtak. (OL., Zichy cs. lt., 67/74). Ugyane helységnek 1757. május 24-i határmegállapítása alkalmával pedig az egyik tanú, a gannai Oláh Péter vallotta, hogy „Szöllős és Vetse között egyenesen Nap nyugotnak a Vörös förtésre mégyen a' határ, mely Vörös förtésig — füzte hozzá az érdekes felvilágosítást — Sörtéseit szabadon legettette...” (OL., Zichy cs. lt., 64/74 et. C).

S hogy a förtés másutt is megmaradhatott huzamosabban, azt éppen abból gyaníthatjuk, hogy e vizes mélyedést többször is határjelként emlegették.

A mélyedések egy része az év nagyobb részében tárolta a vizet, különösen az, amelyet természetes forrás is táplált. Az efféle utánpótlásra utalhatott az *eleven förtés* kifejezés, amelyet a Bakony-Tamásiban 1733. február 10-én tartott kihallgatás egyik tanújának vallomásában találhatunk. A pátyi 37 éves Vida Pál ugyanis elmondta, hogy a határ tart a „világhos hánt Határtul fogva a Bükben lévő egyes határig, mely az Bakony hegy tetejin ugyan megy tovább lefelé a Nagy förtésigh és *eleven förtésigh*...” (OL., Inquisitio Jur. T. R. 17/802).

De ugyancsak eleven forrás táplálhatta azt a förtést is, melyben sás nőtt. Az 1733. okt. 2-án a csákvári határkijelölés során rögzítették a megyei bizottság jegyzőkönyvébe, hogy a határ halad a „Vásár Völgyön által Sásos förtésre...” (OL., Eszterházi cs. geszt. lt., 6 cs./XXXV).

A förtés kialakításához viszont az ember is hozzájárult, nemegyszer önkéntelenül is. Legtöbbször azzal, hogy eső után szekérével felvágta a puha talajt, és a szekérnyomban megállt a víz. Az így keletkezett tócsát aztán a disznók szélesítették, mélyítették, állandósították, olykor annyira, hogy az utasoknak ki kellett kerülniük. Ezért találkozhatunk többször is út melletti förtéssel. A Veszprém megyei Teszér határának 1762. ápr. 2-i kijelölése során is ez tapasztalható. Az egyik tanú, a sikátori 45 éves Szabó János elmondta, hogy „mintegy harmintz esztendővel ezelőtt... Suri földre békítették Sörtéseit, azon alkalmatossággal Akáru Surra vezető út mellett lévő förtésig...” volt szabad legeletnie (OL., Zichy cs. lt., 94/123).

De egy másik ászári lakos is, a 45 éves Takács Mihály is beszámolt arról, hogy a „Szenes Tuskótul nyári nap nyugatnak fordulván Akáru Surra vezető út mellett lévő förtést is azon úton” tudja biztos határnak (Uo.).

Sok más helyen is megőrződött a förtés környékén a hajdani erdő nyoma. Így a Pest megyei Perbálon az 1738. február 28-i kihallgatáson a töki 65 éves Bereczky István elmondta, hogy a kérdéses helyet „mindenkor meszes förtésnek neveztetni tapasztalta s tudgya azt is, hogy azon helet... Tökön lakozó Kovács János irtotta...” (OL., Inquisitio Jr. T. R. 17/370).

De akad olyan adat is, amely szerint egyes erdőrészeket egyenesen *fertős erdő-*

nek neveztek, nyilván a huzamosan ott tartózkodó sertések túrásai és fürdető helyei következtében.

A förtések különösen a makkos erdőben, hol a sertés huzamosan tartózkodott, voltak gyakoriak még akkor is, ha ott főleg ősszel és télen, a makkoltatás idején kapott a disznó helyet.

S mivel a disznók az erdőben feltúrták a földet, és megakadályozták az újrasarjadást, tanyázó helyüket, hol a förtés is kialakult, gyakran túske verte fel, amelyet még ez a mohó és vad állat is kikerült. Ennek megfelelően gyakori a *galagonyás förtés*, *kökényes* és *egres förtés* kifejezés is.

Mindezeknek a változatos elnevezéseknek és a förtés igen széles körű, hajdani csaknem általános elterjedésének alapja az a rideg disznótartás volt, mely hajdan — főleg a kukorica szélesebb körű elterjedése előtt — hazánkban is széltében divatozott. Erre a disznótartásra pedig az volt a jellemző, hogy nagyrészt kint a szabad ég alatt folyt, lápos, árvizes területen, de főleg az erdőben. Itt éven át legelőt talált az állat, s a fűvön kívül mindenféle gyökeret, férget, apró állatot is felszedett, ősszel pedig, amikor a makk megérett, az erdő makkján hizott meg annyira, hogy leölhették vagy eladhatták.

A kanászok is, akik a nyáját őrizték, idejük nagy részét kint, a szabadban töltötték. Általános érvényűnek tekinthetjük annak a szentmártoni 51 éves Bujdosó Andrásnak a szavait, aki a Somogy megyei Koppány határperében elmondta, hogy amíg Koppányban működött, mint kanász „akkoron többet az erdőt, mint a helyiséget lakta” (OL., Inquisitio Jur. T.R. 17/838). 1777-ben a Tolna megyei Bedegen tartott határper során is az egyik tanú, az andocsi 80 éves Boka Mihály elmondta, hogy korábban Bedegen volt kanász, „Sörtéseit... Télen Bedeghi határban lévő Megyeri Völgy nevezetű Völgyben teleltette...” (OL., Eszterházi cs. hg. lt. 553/93/II). A völgyben ugyanis az állatok védelmet és vizet találtak.

A huzamos kint tartózkodással pedig együtt járt az állatok itató- és fürdőhelyének biztosítása, melybe a disznók hamarosan kátyúkat, gödröket túrtak, és heverőhelyet alakítottak ki. Az 1623-ban a Veszprém megyei Gárdonyban tartott határperben a vaszari Somogyi Péter is elmondta, hogy az állatait is kint őrizte, és „még az fürdőjük is az disznóknak ott volt a Gárdoni Erdőn...” (OL., Eszterházi cs. geszt. lt., 13. cs./LVII). Ezeket a helyeket nevezték aztán *förtés*-nek.

A fentiekén kívül számos további adatot is idézhetnénk, melyek ugyancsak azt bizonyítják, hogy a *förtés* a hajdani erdei disznótartás szükségszerű következményeként keletkezett, hiszen ezeknek az állatoknak itató- és fürdetőhely kellett, s ha nem természetes módon állt rendelkezésre, mesterségesen, rekesztéssel vagy ásással kellett kialakítani. A gödör helyén levő tócsát aztán a piszkos lében hentergő állatok tovább túrták, szélesítették. S minthogy a hajdani erdei állattartás, de főleg a disznónevelés a korabeli élelmezésben elsőrendű fontosságú volt, a vele kapcsolatos *förtés* helynévi kifejezés is szerte az országban elterjedt, és a név a különböző jegyzőkönyvekben megrögzítésre került. Ma már, hogy a sertéstartásnak e régi formája a múlté, számuk is annyira megcsappant, hogy a kifejezés egyesek számára szinte érthetetlen.